

Юрій ВОЛОШИН (*Полтава*)

КОНФЛІКТИ НА “ПЛАНЕТІ ВОЛИНЬ” У XVI–XVII СТОЛІТТЯХ

Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – К.: Laurus, 2014. – 510 с.; іл. Покажч. імен с. 481–499.

Книжка Наталі Старченко, про яку я хочу написати у цьому огляді, з’явилася два роки тому. За цей час вона отримала дві престижні нагороди – “Przeglądu Wshodniego” (Польща) за найкращу книжку 2014 р. у номінації “закордонне видання” й Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) за найкращу наукову публікацію в українознавчих ділянках гуманітаристики та соціальних наук за 2014 рік – та була перевидана в 2016 р. Погодьтесь, що така історія успіху є непересічним явищем в українській історіографії. На мою думку, цей успіх зумовлений цілою низкою чинників, які завдяки майстерності авторки вміло поєдналися в аналізованій книжці й які, зрештою, приємно вирізняють її з поміж основної маси вітчизняної історичної продукції. Щоправда, слід зауважити, що останнім часом українські історики дедалі частіше радують своїх читачів цікавими книжками, а конкуренція на цьому ринку, хоча й повільно, але зростає.

До вищевказаних чинників я би відніс, перш за все, відмінний від традиційного т. зв. “наукового стилю”, укоріненого у вітчизняному історіописанні ще з попередніх епох, легкий і доступний виклад матеріалу та метафоричні назви розділів, які надають виданню привабливості й зацікавлюють не лише вузьких спеціалістів із ранньомодерної історії, а й ширше коло цінувачів історії. Насичена подробицями з життя колоритних персонажів, книга вводить нас у невідомий світ минулого, робить його ближчим і зрозумілішим, а головні герої дослідження – волинські шляхтичі – з-під пера Наталі Старченко постають живими людьми із притаманними їм пристрастями, прагненнями, бажаннями, що поміж різних повсякденних обставин вибудовують свої життєві стратегії. “Тут сліпий гнів переплетено з ритуальними жестами, гучні погрози – з бажанням залагодити конфлікт тихо-мирно, виклики на поєдинок і оголошення кровної помсти – з судовою тяганиною за витолочене жито. Для неісторика ця книжка захопливий детектив, а для історика взірць методології олюднення минулого”, – зауважує з приводу цієї роботи Наталя Яковенко.

По-друге, незвична для пострадянського історіографічного канону, все ще переважно зайнятого вивченням проблем державотворення, тема – конфлікти. Вже самою назвою вона відсилає читача у світ соціальної історії й історичної антропології, у світ культурних пріоритетів, символів

та повсякденних практик шляхетського соціуму Волині. Тема такою ж мірою приваблива, як і не досліджена українською історіографією, особливо щодо ранньомодерного періоду. Окремі розвідки, які з'являються останнім часом, зазвичай стосуються інших регіонів, історичних періодів та соціальних груп. Це зайвий раз доводить оригінальність і новаторство Наталі Старченко в постановці проблеми. З другого боку, вже сам той факт, що дослідниця порушує цю проблему, свідчить, на мою думку, не лише про сміливість, оригінальність і методологічну підготовленість авторки, а й про певний поступ у розвитку української історіографії взагалі.

Третім привабливим чинником якраз і є нестандартна методологія, яка не так часто застосовується вітчизняними істориками. Розглядаючи заявлену тему крізь призму категорій культури, тобто досліджуючи життєдіяльність та мотиви поведінки людей, що обумовлюють їхній вибір, Наталя Старченко застосовує мікроісторичні методики, які дають змогу не просто на основі оригінальних джерел XVI–XVII ст. описати якусь подію, а передусім скрупульозно аналізувати тексти, ставити адекватні запитання джерелам, шукати за риторичними фразами й зворотами приховані смисли. Тобто авторка намагається зрозуміти ту спільноту, яку досліджує, причому зрозуміти в притаманних тому суспільству культурних категоріях. Вона максимально доступно пояснює своїм читачам “кухню історика”, детально і, треба сказати, захопливо оповідає про всі етапи свого наукового пошуку від моменту постановки питань до вибору та формулювання відповідей і їх доведення.

Такий підхід дав змогу дослідниці фактично спростувати усталену в історіографії, зароджену ще в XIX ст., тезу про сваволю й неконтрольоване насильство в шляхетському середовищі й натомість запропонувати погляд на конфлікт як на комплексний історичний об'єкт, який не руйнує суспільний порядок, а навпаки – значною мірою його підтримує.

Книжка Н. Старченко складається зі вступу, 12-ти розділів, висновків, списку джерел та літератури й покажчиків. У вступі авторка розповідає про причини, які спонукали її до вибору цієї теми, розкриває механізм власного пошуку, описує всі складнощі мандрівки сторінками актових книг XVI–XVII ст., пояснює особливості побудови тексту й принципи цитування джерел. Там же вона характеризує структуру роботи й стисло окреслює зміст розділів.

У першому розділі – “Про честь, кров і риторику. Попередні зауваги”, Наталя Старченко розкриває базові поняття, винесені у назву книжки. Передусім ідеться про честь та місце, яке вона займала у стосунках волинських шляхтичів. Там же з'ясовується роль риторики як основного інструменту боротьби за честь. Щоправда, інколи, як зауважує дослідниця, цей інструмент виявлявся недієвим, і тоді суперечки завершувалися справжніми жертвами, тобто реальною кров'ю. Далі Наталя Старченко уточнює, хто саме і чому є колективним героєм її книжки, обґрунтовує вибір хронологічних меж, роз'яснює, що саме вона розуміє під поняттям конфлікт, і обґрунтовує вибір методологічного інструментарію для свого дослідження, аналізує історіографічні проблеми дослідження конфліктів. Значну увагу також приділено характеристиці джерел та особливостям роботи з ними.

Другий розділ “Річ посполита воєводства Волинського” покликаний ввести читачів у розуміння того, на яких принципах будувалася станова судова система, що собою являла волинська шляхта як корпорація та якими були її культурні пріоритети. Особливу роль серед останніх відіграла публічність усіх сторін життєдіяльності лицарського стану, адже, за твердженням авторки, “вимога публічності оприявнювала конфлікт і надавала ворожим актам демонстративного характеру, тобто певним чином легітимізувала їх в очах спільноти, що дозволяло третім особам втручатися і полагджувати суперечності”.

У наступному розділі Наталя Старченко аналізує взаємини пана і слуги-шляхтича – основи всієї патронально-клієнтарної системи; взаємини, які суттєво позначалися на характеристичі конфлікту, що зазвичай провадився руками слуг. Дослідниця на конкретних прикладах аналізує ритуали договору між цими контрагентами та його розірвання, характер цього зв’язку та ступінь підпорядкування слуги панові, а також участь слуг у конфліктах та роль, яку вони виконували у провокуванні конфронтації між панами.

Окресливши таким чином загальні особливості функціонування шляхетської корпорації, у наступних розділах дослідниця переходить до безпосереднього предмета свого дослідження – конфлікту. Отже, у четвертому розділі вона аналізує “зони демонстрації ворожості”, якими, на її думку, ставали публічні місця. Ретельно, ніби під мікроскопом, дослідивши джерельні записи, Наталя Старченко аргументовано доводить, що такими “сценами” з’ясування взаємин були суд, ринок, церква, а також будь-яке товариське зібрання – від сеймика до застілля в домі чи корчмі. Там же авторка порушує й проблему символічного/психологічного насильства, яке крім того, що було одним із засобів тиску на супротивника задля досягнення своєї мети, виконувало ще й функцію своєрідного клапана для зниження рівня агресії.

П’ятий розділ книги – “Оголошення про помсту” є продовженням теми, розпочатої в попередньому розділі. У ньому йдеться про обов’язкову для шляхтича декларацію намірів перед початком насильницьких дій – т. зв. “одповідь” або “похвалку”, яка надавала ворожим актам відкритості в очах спільноти, адже для неї публічність була неодмінною характеристикою поведінки доброго шляхтича. Дослідниця вважає, що одповідь як соціальне явище виконувала різноманітні функції – заяви перед супротивником про готовність мститися за заподіяну образу, оповіщення спільноти про напруження у стосунках поміж її членами, захисту від образливих звинувачень, демонстрації сили через зганьблення супротивника, залякування та намагання змусити його до певних поступок, а чи й просто була черговим актом насильства у низці обмінів ворожими діями між супротивниками.

Поруч із оголошенням про помсту ще одним демонстративним актом ворожості виступав поєдинок – добровільне збройне протистояння двох конфліктуєчих сторін, якому присвячений шостий розділ дослідження. До здобутків цієї частини монографії слід, на мою думку, віднести те, що поєдинок в середовищі шляхти авторка аналізує в значно ширшому контексті побутування цього феномену, як серед шляхти Речі Посполитої, так і серед нобілітету Західної Європи. На підставі ретельного аналізу викликів на поєдинок Наталя Старченко доходить висновку, що майже повна відсутність

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

у судових книгах згадок про жертви може свідчити або про те, що учасники більше говорили про дуелі, ніж їх практикували, або ж про те, що супротивникам ішлося радше про участь у поєдинках, ніж про знищення один одного.

У сьомому розділі аналізується взаємодія між правовими приписами, що стосувалися вбивства шляхтича, та уявленнями спільноти про цей пере-ступ/злочин, розглядається риторика, характерна для описування вбивства, перебіг судових процесів з приводу таких звинувачень та, де це було можливо, завершення конфлікту між ворогуючими сторонами, обтяженого людськими жертвами. Дослідниця слушно зауважує, що суспільний консенсус досягався, з одного боку, за умови готовності винуватця конфлікту перепросити за скоєне, а з другого – можливості скривджених вибачити зловмисників. Свої теоретичні висновки й узагальнення Наталя Старченко підкріплює цікавими прикладами перебігу конкретних конфліктів, віднай-дених у судових книгах. Це історії конфліктів між Миколаєм Рембеським і Григорієм Сахновичем, між Миколаєм Боговитин-Шумбарським і Яном Ближинським, протиборства шляхетських кланів Гулевичів і Семашків і вбивства князя Андрія Курцевича-Буремського.

Восьмий розділ присвячений іншим тяжким кримінальним злочинам – наїздам, за правовими приписами – нападам на дім шляхтича з метою вби-ти господаря, що зазвичай супроводжувалися захопленням або пошко-дженням майна. На думку авторки, численні згадки в джерелах про наїзди спричинили появу вищезгаданого історіографічного стереотипу про річ-посполитський простір як простір шляхетської сваволі. Однак на практиці часто йшлося не стільки про заподіяння реальної шкоди, скільки про де-монстрацію ворожості, що дає змогу ототожнювати “наїзд” у сприйнятті шляхетського загалу із “одповіддю”, тобто оголошенням про помсту. За-звичай у підґрунті ворожнечі лежали суперечки за спірне майно. Всі ці дії, згідно з твердженням авторки, “вклалися в логіку шляхетських уявлень про добро і зло”.

Наступний, дев’ятий, розділ (“Плач на душу судейскую, што вас так судили”) присвячений функціонуванню судової системи, так само підпо-рядкований загальному задуму авторки й добре вписаний у контекст дослі-дження. Авторка крізь призму особливостей шляхетського способу життя аналізує діяльність на Волині гродського й земського судів, їхню компетен-цію, перебіг судового процесу, аргументацію захисту, способи доведення вини, ухвалення декрету, можливості для апеляції та виконання вироку.

У десятому розділі “Приятельське єднання” аналізується той механізм, який дозволяв утримати озброєну спільноту в стані відносної рівноваги. Йдеться про своєрідний “примус до миру”, тобто примушення ворогуючих сторін до замирення через т. зв. “полюбовний суд”. Тут досліджується ком-петенція такого суду, з’ясовується, хто міг виступати ініціатором його скликання, вивчаються обставини звернення до нього, склад суддів, місце, час та процедура проведення. Попри те, що звернення до такого суду не завжди давало очікуваний результат, на думку Наталі Старченко, іншої можливості для полагодження суперечностей без подальшої ескалації во-рожості не було.

Два останні розділи – “Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення” і “Тебе самому и потомкам твоим буду ся мстити”, де аналізується вбивство королівського секретаря Бальтазара Гнівоша, являють собою окремі мікроісторичні розвідки. За їхньою допомогою авторка намагається експериментально перевірити свої попередні висновки. Вона аналізує судовий процес, способи описування подій, стратегії, мотивації, варіанти покарання і полагодження. На мою думку, цей прийом виявився доволі вдалим, вказані розділи не лише зробили книжку ще цікавішою для читачів, а й дозволили авторці виопуклити ширшу проблему, яка стоїть перед українським історіописанням, – необхідність комплексного вивчення функціонування судочинства, соціальної структури та соціальних зв’язків усередині спільноти.

Завершується книжка висновками з не менш інтригуючою, ніж попередні розділи, назвою – “Про дволикого Януса з відкритим фіналом” – та переконливим змістом. Насамкінець хочу зауважити: ті читачі цього огляду, хто по прочитанні кинуться шукати книжку у книгарнях та бібліотеках, не пошкодують. Їх чекає захоплива мандрівка на “планету Волинь”, у далеке XVI ст., не менш цікава, ніж та, яку свого часу здійснили читачі Карла Гінзбурга, Еммануеля Леруа Лядюрі чи Наталі Земон Девіс.